

הכמת הלכות מליחה כלל ל"ה שער אר"ה אדם נח

וכיון שבלע לא אמרינן כבכ"פ כיון שהוא מבפנים וכן ל"א נורא מישאב שאיב מן הפנימי דרוקא אם לא נמלח ויש לו דם של עצמו אמרינן שאין החיצון מסטיק ונורא מישאב שאיב אבל מה שכולע ממקום אחר לא אמרינן נורא מישאב שאיב (סס):

(י) ואם לא נמלח הפנימי והחיצון נמלח ולא שהה נאסר ג"כ הפנימי שכיין שהחיצון פולט דם בתוך שיעור מליחה בולע הפנימי קודם הצליי כיון שלא נמלח ולא אמרינן איירי דיפלוט דם דידיה יפלוט ג"כ דם שבלע מהחיצון כדאמרינן גבי מליחה כמבואר שם כיון שהוא בפנים (סס):

(יא) אבל י"א (ספ"ח וסנ"י כלל ט') דגם אפילו לגבי פנימי אמרינן כבכ"פ ולכן אם נמלח הפנימי והחיצון תפל מותר וכן בלא נמלח הפנימי והחיצון נמלח ולא שהה מותר הפנימי דלעולם נורא מישאב שאיב (ויסוכימו כן ומננ"ס וסאלק טוקקיס):

(יב) כל זה לא מיירי אלא במולחא שאין ממלאין אותו אלא בבשר לבד או ירקות שאינם נמנעים מלהפליט דדם אבל אם נתן במולחא ביצים בין שמילא הבשר רק בביצים ובין שמילא אותו עם בשר שלא נמלח ונתן בו ג"כ ביצים אסור. שהביצים נקרשין ומעכבין הדם מלצאת ודינו כאלו נתבשל בקדירה דאם לא נמלחו והורחו תחלה שניהם הפנימי והחיצון קודם שממלאם אסור הכל (סס) ועיין לעיל כלל ל"ד סימן ט' לענין לב וכבד:

(יג) שאר דינים מצליחה בלא מליחה ודיני השפוד מבואר בכלל ל"א מסימן י"ד עד סופו:

כלל ל"ו. דין סימני בהמה חיה ועוף ודגים (ס"ו ע"ט פ' ס"ז ס"ג):

(א) סימני בהמה חיה ודגים נתפרשו בתורה והם ב' סימנים. מעלת גיה ופרסותיה סרוקות. ויש חילוק בין חיה לבהמה. דדם חיה טעון כיסוי וחלבה מותר. ושבעה מיני חיות אמורים בתורה בסרשה ראה. ואם היה טעון כיסוי אחד מהן אסור. לא מצא לו קרנים חלבו מותר וטעון כיסוי ואם אינו מכיר נתנו חכמים סימנים להכיר בין חיה לבהמה ובין חיה שהורה לטמאה ולפי שאין אנו אוכלין אלא מה שקבלנו במסורת מאבותינו. כדלקמן סי' ו' וא"כ אסור לנו לאכול מן החיות רק הצבי שניכר לנו ולכן לא העתקתי הסימנים והרצועה לידע ימצא בש"ע סימן ע"ט וסימן פ'. (סימן ט"ח מנלה כלל סל"ז):

(ב) סימני עוף טהור לא נתפרש מן התורה אלא שמהם הכתוב טמאין בלבד והם כ"ד מיני האמורים בתורה והשאר מותרים וכל מי שהוא בקיא באותן מינים המניין בתורה ובשמותיהן ה"ז אוכל כל עוף שאינו מהם ואין אתנו יודע עד מה ומי מצד הרין אע"פ שאינו מכירם בודק בסימנים כל עוף שהוא דורס ואוכל כמו שעושה הנץ ושאר עופות הרוסין שנועץ צפרניו בבעלי חיים ודורסן וי"א דורס ואוכל ר"ל שנותן רגלו על האוכל כשהוא אוכלו ומחויקו ברגליו שלא יגוד ולא ינטל בולו אצל פיו (כס"י וכנ"ן) בידוע שהוא טמא ואם אינו יודע אם הוא דורס או לאו אם כשמעמידן אותו על חוט חולק את רגליו ב' אצבעות לכאן וב' אצבעות לכאן או שקולט מן האוויר ואוכל ר"ל שאינו מניחו לארץ עד שיבלענו (למסקי מרנגול לע"ג טגס. סוף קולט סאוכל וכן סאוכי ע"ג קודם שיעלענו מניחו על הארץ) בידוע שהוא דורס ולא מנהי ליה שום סימן מורה דגם בכ"ד עופות יש מהם שיש להן ג' סימני טהרה כדלקמן אלא שהם דורסין (סימן ט"ז):

(ג) ואם יודע בודאי שאינו דורס יש ג' סימני טהרה (6) אצבע יתרה פ' רש"י אצבע שאחורי האצבעות וי"א דר"ל האצבע האמצעי היא גזולה מהאחרים (3) זפק (1) קורקבו נקלף ביד לאסוקי אם אינו נקלף אלא בכפין ואם אינו נקלף ביד אא"כ מניחו בשמש ואז נתרסה ונקלף ביד הרי זה נקלף ביד וכיון שיש בו ג' סימני טהרה אלו יודע בודאי שאינו דורס מותר לאכלו שאין בכ"ד עופות טמאים כיצא בו (סס):

(ד) אבל אם יש בו ג' סימנים הללו ואינו יודע אם דורס או לאו חיישינן שמא

הכמת הלכות סימני בהמה היה ועוף והגים כלל לזו שער אויה אדם

שמה הוא שמה ולכן אסור לאכול אפילו ע"פ ג' סימנים הללו אפילו אם רואה שאינו דורס עכשיו שמה ידרוס לאחר זמן ולכן אסור אלא ע"פ מסורת ר"ל שהוא דבר פשוט באותו מקום שעוף זה טהור שכן מסור להם אבותיהם וכיון שמסורת בידם שזה העוף טהור אפילו אין בו ג' סימנים הללו מותר ולכן א"צ לבדוק אחר שום סי' ומ"מ אפי' יש בו ג' סימנים הללו וגם מסורת אם אנו רואים שהוא דורס אסור שהרי ראינו שהמסורת היתה בטעות (סז):

(טז) וי"א שכל עוף שיש לו ג' סימנים הנזכרים בנופו אע"ג דאינו יודע אם דורס אם יש לו תרסום רחב וגם כף רגלו רחבה כשל אווזא בודוע שאינו דורס ומותר אף בלא מסורת (סז):

(ז) אבל אנו במדינתנו קי"ל כאותן הפוסקים דכל הסימנים שבעולם לא מהני להחיר אלא מה שנמסר לנו מאבותינו. ומ"מ אותן שקורין ויילדי גענו או ויילדי גענוין בעל צ"צ מפקפק להחמיר והכו"פ כתב דיש להחיר בפשיטות כיון שיש להם ג' סימנים בנוסן וצ"ע דהרי אווזא ובר אווזא אין להם זפק ותרסום רחב וכף רגלו רחבה:

(ח) מי שהוא במקום שנהגין איסור בעוף אחר מפני שאין להם מסורת והלך למקום שיש להם מסורת יכול לאכול שם אפי' דעתו לחזור ולא אמרינן דנותנין עליו חומרי מקום שיצא משם כיון דהם מסורת למקום שאין להם מסורת מותר ואם יצא ממקום שיש להם מסורת למקום שאין להם מסורת מותר ג"כ לזה שבא אסור החומר לאכלו שם ואין שייך בזה חומרי מקום ואפי' אין דעתו לחזור דמה שהם אינם אוכלים הוא רק להעדר המסורת (כו"פ):

(ט) אבל בני מקום זה שאין להם מסורת שנהגים שלא לאכול עוף זה אינם יכולין לשנות מנהגם ולסמוך על אותו מקום שיש להם מסורת דשמה נהגו בו איסור מהמת סיג שהיה שכיה אצלם ממינים הממאים (סז):

(ט) ואם בא לפנינו עוף שאין אנו מכירין אותו כלל לא שייך בו מנהגי מדינה ואם עד א' טעיר עליו שהוא מקבל מפי נאמן שעוף זה טהור הוא נאמן דעד א' נאמן באיסורין אך בומה"ז אין לסמוך כלל על שום אדם ואסור לאכול רק מה שהוא פשוט וידוע שהוא טהור וה"ל פ"ח ס"ק א' ו"ל מהר"י סג"ל בס' ק' והבא להעיד מסורת חדשה על עוף שאין מכירין אותו יצטרך שיהא בר סמכא ומעיד על אנשי מדינה אחרת שהוא מנהג פשוט שם לאכלו או שמקובל מפי אדם גדול כדאי לסמוך על עדותו דודאי דייק שסיר וחזי מאן מסהדי עליה אבל אינש דעלמא לא סמכינן עליה כו' והא אינו נמצא האידנא כלל עכ"ל ונ"ל פשוט דאפי' ידעינן בודאי שאוכלין אותו במקום א' צריך שיהא ידוע שאותו מקום אוכלין ע"פ ת"ח ותיקין משא"כ מקום חדש שנתיישב בקרוב ואינם מצויים שם חכמים שראוי לסמוך עליהם ודאי דאין עדותן כלום דאולי הוא מעות בידם (ועי' נצ"י נצ"ס סמו' ל"ט):

(י) סימני דגים מפורשים בתורה כל שיש לו סנפיר וקשקשת טהור וקשקשת כן תקליפות הקבועות בו וסנפיר הוא ששם בהם. ודוקא שהם נקלפים ביד או בכלי אבל אם א' אפשר לקלפן מעור הדג לא מקרי קשקשת ואפי' אין לו אלא סנפיר א' וקשקשת א' מותר ואע"ג דריא דאין חילוק באיזה מקום שעומד הקשקשת ובלבד שנרע שהוא מגופו באופן שלא נחוש שמה נרבק בו ממקום אחר וכן סתם הב"י אבל במדינתנו נהגין שאין להחיר בקשקשת אחת רק כשהיא עומדת תחת לחיו או זנבו או סנפיריו (סימן ס"ג):

(יא) יש מיני דגים שקשקשיו הן דקים מאד ואינם ניכרים ואם כרכוהו בכנר או נתנו אותו בכלי מלא מים ונמצאו קשקשים מותר וה"ה אם מעמיד הדג נגד השמש ורואה קשקשים קמנים מותר (ס"ד סז):

(יב) כל שיש לו קשקשת יש לו סנפיר ומה שכתבה תורה סנפיר הוא כדי שלא נמעה לומר דקשקשת הוא סנפיר ולפיכך מצא החיכות דג שיש לו קשקשת אין צריך לחזור אחר סנפיר אבל אם מצא לו סנפיר לא יאכלנו עד שידע שיש לו קשקשת:

(יג) מצא החיכות דגים ויש באחת מהן קשקשת אם החיכות מתאימות כולן ומותרות

הלכות בהמה וחיה טהורה סימן יא

(מכתב)

(ד) אחרי שידוע כמה החמירו רבותינו הראשונים והאחרונים
 ז"ל שלא לפרוץ גדר שגדרו הראשונים ז"ל, אין לנו
 לנעות מדברי הגאון חכמת אדם שקבע בספרו שמהגנו שלא לאכול
 צהמות וחיות אלא צמסורת וכפי פשטן של דברי הש"ך סי' פ'
 סק"א, ודלא כהפמ"ג [ונחמת דברי הפמ"ג אינם מתקבלים
 כלשון הש"ך שאם כונתו ז"ל שיש לנו לקבל מינים חדשים שלא
 מסורת, אלא שאנו לריבים לנוג צהם חומרי הים וחומרי צהמה
 ח"כ זהו חידוש שחדשו הש"ך היה לו לכותבו כלשון כורחא שנראה
 לו, אבל לשונו ז"ל משמש לדבר ידוע מאי דעמא דבר, וזהו ודאי
 לא שכח כלל שקיבלנו מין חדש ונהגנו בו חומרי חיה וח"כ, אלא
 ודאי כונתו ז"ל שאין לנו אלא צהמות כצאים ועזים,
 וכמש"כ הר"מ, והיה ידוע לו להש"ך ז"ל דעת החכמים שלא היו
 מזדקקים להכניס לשימוש מין חדש, ומה שהזכיר סי' פ"ב צעופות
 היינו שאנו נוהגים צהמות מנהג הצופות, ולא שצא ללמוד משם
 והכל משום מגדר מלתא דנתמעטו הלצות ונוה לנו להחזיק
 צמסורת, וגם אם נקבל חדשים נסתפק בדיון חלצן וכיסוי דמן
 וחואר הצריכהם לענין טריפות כגון עינוניתא דורדא וכיו"כ, ואין
 עלינו לחפש הטעמים] ואין כונת החכ"א שלא לקבל לחיות אבל
 לצהמות מותר דברי הש"ך כתב דלפיכך קילר, ואם יש חילוק בין
 חיות לצהמות אכתי אנו לריבין לסימני הים, אלא ודאי כונתו
 בכל אופן אין אנו מקבלים מין חדש, ואף לדברי הפמ"ג לדיון
 אסור משום מנהג שקבע צהכ"א וספרו התפשט צדורו בכל ארץ
 ליטא, אבל הטיקר שדברי הש"ך הן כפי החכ"א, ואין לפרוץ גדר
 צמנהגן של ישראל, ואין לנו שום הכרח לזה, ודי לנו בצקר ולאן
 שצמסורת.

What's the Truth about ... *Nikkur Achoraim*?

By Ari Z. Zivotofsky

Misconception: *Nikkur achoraim* (rendering the hindquarters of an animal fit for kosher consumption) is a Sephardic practice that is banned by rabbinic fiat for Ashkenazim and thus not performed in the United States.

Fact: There is no such ban, and *nikkur* was practiced in many Ashkenazic communities into the twentieth century. The practice of some communities to refrain from eating hindquarters, owing to the difficulty in excising the forbidden sections, continues to exist among both Ashkenazim and Sephardim.

Background: After a kosher animal is properly slaughtered and inspected,¹ it still may not be consumed until certain large blood vessels,² *chailev* (prohibited fats known as tallow or suet; see, e.g., Vayikra 7:25) and the *gid hanasbeh* (the sciatic nerve)³ are removed. The removal process is called *nikkur* (*traiber-ing* in Yiddish, *porging* in English), and the person who does it is called a *menakker* (or *treiberer* or *porger*). Other animal parts must also be removed because of their proximity to, contact with, dependence upon or similarity to *chailev*. This includes permitted fats (*shuman*) that may be confused with *chailev*. *Nikkur* in the forequarters is significantly easier, because the *gid*

hanasbeh is located in the animal's hindquarters. Additionally, the front half of the animal, from rib twelve onward,⁴ has almost no *chailev*.⁵ Thus, the primary task in *nikkur* of the forequarters is removing several blood vessels. (In this article, except where indicated otherwise, *nikkur* refers to removing the forbidden parts of the hindquarters, not the forequarters.)

The prohibitions involved are indeed serious. Consuming prohibited fats or blood is more serious than eating pork and incurs the severe punishment of *karat*,⁶ while eating the *gid hanasbeh* incurs lashes.

A brief treatment of the relevant laws can be found in the *Shulchan Aruch*, YD 64-65; various special "*kuntresim*" that were published over the years deal with the topic in greater detail. Rema, however, twice states (YD 64:7 and 65:8) that *nikkur* cannot be learned from a text, only through apprenticeship. This is due both to the fact that much of *nikkur* depends upon local custom and to the difficulty of learning the process without actually doing it. It is detailed work, requiring anatomic knowledge, surgical skill, patience and knowledge of tradition.

Until relatively recently the majority of Jewry performed *nikkur* on both the forequarters and hindquarters of the animal.⁷ Indeed, there is no indication in either the *Shulchan Aruch* (Rabbi Yosef Karo; 1488-1575) or Rema

(1520-1572) that the discussions of *nikkur* are anything other than practical.⁸

Rabbi Moshe Sternbuch (*Teshuvot Vehanhagot* 1, YD 418-419) claims that Maharshah (Rabbi Shlomo Luria, 1510-1574) established a custom that "God-fearing people refrain from eating hindquarters."⁹ Rabbi Shlomo Machpud (*Madrich Hakashrut of Badatz Yoreh Deah* [5762], 5:90) asserts that Rabbi Sternbuch's claim is based upon a misreading of Maharshah. Rather, Rabbi Machpud states, the custom Maharshah established was to refrain from eating the hindquarters until a second *menakker* inspected what the first one did. Indeed, he writes that Maharshah ate the hindquarters of all animals save for those of small, delicate calves.

Examining Maharshah in the original supports Rabbi Machpud's contention. In *Yam Shel Shlomo* (on *Chullin* 2b, no. 2, p. 2 and *Chullin* 93b, no. 19, pp. 179-180 in the 5755 edition and cited in full in *Be'er Hateiv* YD 65:6), Maharshah records that in the "old days" in Germany *nikkur* was not so difficult. However, new stringencies made *nikkur* a far more arduous task, leading to grave mistakes. Overwhelmed by time-consuming stringencies, local *menakkrim*, who could not always keep up with the demand for hindquarters, would sometimes neglect to excise some of the forbidden sections. Thus, writes Maharshah, he therefore does not eat

Rabbi Dr. Zivotofsky is on the faculty of the Brain Science Program at Bar-Ilan University in Israel.

hindquarters until he has a second *menakker* check the work of the previous one, a practice he says was already instituted by Maharam Mintz. Evidently, Maharshel neither refrained from the consumption of hindquarters nor did he prohibit others from consuming them. He was simply ascertaining that the *nikkur* was done properly.

At some point the practice of not eating the hindquarters¹⁰ did indeed develop. This was due to several factors including the difficulty of porging, a lack of trust in the skills of the porgers and the easy sale of the hindquarters to non-Jews. One of the first to describe this practice, Sephardic Rabbi David ben Solomon ibn Zimra (Egypt/Israel, 1479-1573; *Shu"t Radbaz* 162) mentions a local custom of selling the hindquarters to Muslims. This practice is subsequently mentioned by Ashkenazic sources including Rabbi Menachem Mendel Krochmal (1600-1661; *Tzemach Tzedek*, no. 73), who makes note of the *shochetim* who went to the villages around Nikolsburg, sold the hindquarters to the non-Jews in the villages and brought only the forequarters to the Jewish community. Additionally, Rabbi Yair Chaim Bachrach (Germany, 1638-1702; *Chavot Yair* 178) discusses an individual who supported himself by selling the hindquarters of kosher meat to non-Jews.

In 1614, Rabbi Leon Modena (1571-1648), a well-known Venetian rabbi, was commissioned by an English lord to write a description of Jewish practices for King James I of England. His work, published in 1637 in Italian as *Historia de gli riti Hebraici*, was the first description of Jewish ritual written by a Jew in the vernacular explicitly for a non-Jewish audience. Rabbi Modena wrote:

Whence it is, that in many places in Italy and in Germany especially, they do not eat the hindquarters; because this sinew [gid hanasheh] is in them, and a great deal of fat, which requires much exactness to be taken away clean; and there are but few that can do it as it

*should be.*¹¹

The kabbalist Rabbi Chaim Vital (1542-1620), the star student of Arizal, wrote that his teacher explicitly told him to partake of hindquarters as long as the *nikkur* was meticulous.¹²

Indeed there were many towns in Europe where *nikkur* was practiced in recent centuries. Rabbi Yechezkel Landau (1713-1793; Noda B'Yehudah, *Mahadura Tinyana*, YD:31) notes that in Prague *nikkur* was practiced, but he acknowledges that there were cities in which there were no trained *menakkrim* and thus, for purely practical reasons, it was not practiced there.

Rabbi Yonatan Eibeschuetz (1690-1764) was a master *menakker* who was acutely aware of the difficulty of doing *nikkur* correctly; in his work *Kreiti Uplati* he writes that he only eats hindquarters if he himself is the *menakker*.¹³ The Yeshuot Yaakov (YD 64:2; Rabbi Yaakov Meshulam Ornstein, 1775-1839) testifies that in all the big cities, such as his community of Lvov, as well as in Brodt and Krakow, *nikkur* was performed. Rabbi Yeziel Michal Epstein (1829-1908; *Aruch Hashulchan*, YD 65:31) explains that in his town (Novardok, Russia) *nikkur* was under strict rabbinical control, performed not by the butchers but rather by specially trained and licensed *menakkrim*. As a further safeguard, the rabbis banned the importation of meat from outside the city.¹⁴

While the Chatam Sofer¹⁵ (1762-1839) attests to the fact that in Pressburg (Slovakia) *nikkur* was not performed because of the effort involved, at the same time *nikkur* was practiced in Lissa and Prague.

Nikkur was performed in Melbourne, Australia, throughout the nineteenth century, although it is not clear when the practice ended.¹⁶

In the early nineteenth century *nikkur* was still practiced in Hungary as evidenced by the publication in 1825 of *Beit Yitzchak* by Rabbi Yitzchak ben Eliezar. In his work, which was a practical guide to the halachot of *nikkur*, the author states that a *menakker* should not

be overly strict and remove meat that need not be removed halachically, causing undue financial loss (*siman* 4; *klal* 3). Just as it is prohibited to permit that which is prohibited, it is likewise prohibited to prohibit that which by law is permitted.¹⁷

A great detail of information is available about the practice of *nikkur* in London and Yerushalayim, places where it was practiced well into the twentieth century.

In London, *nikkur* was first introduced by the London Board for Shechita in 1827.¹⁸ It seems that housewives were not happy with the appearance of the porged meat.¹⁹ Butchers tried to satisfy their demands by selling unporged hindquarters. In 1865, the tension between the board, the butchers and the housewives reached such levels that a representative was sent to observe the methods of *nikkur* practiced in Leghorn, Italy, and in Paris in the hopes that *nikkur* was done there in a "neater" manner. Unfortunately, there were no differences in the methods. The conflict between the housewives, the butchers and the Board continued for decades. Eventually, the Board licensed only certain butchers to sell hindquarters. This led to other problems, and in 1912 and again in 1923 special campaigns were initiated to educate the public about the importance of *nikkur* and to enforce the regulations. Sometime after 1929, the *beit din* of the Board prohibited the sale of hindquarters, though some *nikkur* apparently continued in London until at least 1941.²⁰ In 1941 Rabbi Yechezkiel Abramsky supported Rabbi Binyamin Beinish Atlas of Glasgow in rejecting the butchers' request to sell hindquarters. His concern was that it could lead to problems of supervision (See *Seridim* 13 [Cheshvan 5753]: 3-4 for the exchange of letters). The issue arose again in 2000 when the Israeli chain El Gaucho sought to open a kosher branch in London and to serve hindquarters as it does in Yerushalayim. The *beit din* of the Board eventually turned the store down.²¹

In Yerushalayim, *nikkur* of the

hindquarters was actually instituted by the Ashkenazim.²² For many years Sephardim were the majority in Yerushalayim, since the modern community was established by Jews expelled during the Spanish Expulsion. Sephardim slaughtered only goats and sheep on which they practiced *nikkur* of the forequarters, but *nikkur* of the hindquarters was not done because of the animals' small size.²³ Following the arrival of the students of the Gra and of the Ba'al Shem Tov to Palestine in the early nineteenth century, the Ashkenazic community grew. However, the Turks prohibited the Ashkenazic community from performing its own *shechitah*. Finally, in 1874, when the Ashkenazic community was granted the right to slaughter, it continued to follow the custom of the Sephardim and only performed *nikkur* of the forequarters on goats and sheep. Moreover, the Ashkenazic community adopted the Sephardic customs as regards *nikkur* of the forequarters. This resulted in Yerushalayim Ashkenazim performing *nikkur* of the forequarters differently than other Ashkenazim.²⁴

In 1876 the Yerushalayim Ashkenazim initiated kosher slaughter of cattle; they now introduced *nikkur achoraim* in Yerushalayim, based on the practices of the Lithuanian Jews. The following year Rabbi Yehoshua Leib (Maharil) Diskin of Brisk, an expert in *nikkur*, moved to Yerushalayim, and together with Rabbi Shmuel Salant established a *va'ad shechitah* to ensure that the *shechitah* and *nikkur* were performed in the strictest manner.

Outside of Eretz Yisrael, the issue of *nikkur* was raised again during World War II. By the start of WWII, Jews in most parts of Poland no longer practiced *nikkur*. In March of 1938, the Polish Siem passed legislation forbidding the sale of kosher-slaughtered meat to non-Jews. Rabbi Chaim Ozer Grodzinsky wrote²⁵ that in a rabbinic meeting held in Warsaw it was ruled that all Polish Jewish communities, without exception, should immediately reintroduce the practice of *nikkur*

achoraim to avoid significant financial loss to the local Jewish population. There was no halachic problem in instituting *nikkur*, stated Rabbi Chaim Ozer. Even though *nikkur* was not practiced because of the lack of qualified *menakkrim*, avoiding the consumption of hindquarters was not an actual custom, he said.²⁶

In Israel, *nikkur* continued to be practiced. In 1943 Rabbi Nachum ben Avraham Kohen Levin wrote *Torat Nikkur HaYerushalmi*, in which he explained all aspects of practical *nikkur* of the forequarters and hindquarters. As described above, the Ashkenazim in Yerushalayim porged the forequarters of animals differently than did other Ashkenazim. Newcomers to the Land started to question the *nikkur* practiced in Yerushalayim, and Rabbi Levin hoped to show that it was in accordance with *halachah*, and that the differences that existed involved custom only. Clearly, *nikkur* was alive and well in Yerushalayim in 1943.²⁷

Today, *nikkur* of the hindquarters is practiced in Israel, and is supervised by many of the Sephardic *badatzes* as well as the Rabbanut. In addition, the OU supervises *nikkur* of deer hindquarters in the United States, because in deer, only the *gid hanasbeh* and blood require removal, but not the *chailev*.

According to Rabbi Dr. Moshe Tendler, in both his father's hometown of Kamenitz and Rabbi Moshe Feinstein's hometown of Luban, Belarus (where Rav Moshe's father-in-law was the *shochet* and *menakker*), *nikkur* was performed in the early twentieth century.²⁸ People did not stop practicing *nikkur* because of a ban or custom. Rav Moshe states this very clearly (*Iggerot Moshe YD:2:42*; pp. 56-57). In his opinion *nikkur* was not regularly practiced in recent years because butchers didn't want to expend the effort, and there were enough non-Jews to purchase the meat.

Rav Moshe (*Iggerot Moshe OC 5:28*)²⁹ states categorically that it is a grave sin to cause a section of the Torah to be forgotten even if it will not lead to

the violation of any prohibitions.

Certainly to forget all of the laws of *nikkur* would fall under this sin. Doing so would also make it impossible to reinstitute the *korban Pesach*, which cannot be properly prepared without knowing how to remove the *chailev* and the *gid hanasbeh*.³⁰

Notes

1. To ensure that it is not a "treifah." See Ari Z. Zivotofsky, "What's the Truth about ... Glatt Kosher?," *Jewish Action* (winter 1999): 75-76 for a discussion of *treifah*.

2. The blood in the organs is removed via salting or roasting. According to the letter of the law there is no need to remove any blood vessels; it is sufficient to sever them and salt the meat, and that is what the Sephardim and Yerushalayim Ashkenazim do. All other Ashkenazim follow the stringency of Rema in the *Darkei Moshe* and remove certain blood vessels. In a letter, which Rabbi Avraham Yitzchak HaKohen Kook (*Da'at Kohen* 223, cf., no. 46) sent to Rabbi Chaim Ozer Grodzinsky, he explained the lenient view of the Yerushalayim Ashkenazim, which had been accepted by Rabbi Shmuel Salant. Rabbi Kook writes that while he was not pleased with widespread use of the leniency, because it was an established custom at that point, it could not be changed.

3. None of this applies to fish, and only very few blood vessels from fowl are removed (and this is done only in some communities). The *chailev* of a *chayah* (non-domesticated animal such as a deer or an antelope) is permitted as opposed to that of a *beheimah* (domesticated animal), which is not.

4. The meat between twelve and thirteen is part of the hindquarters. See *Shu"t Chatam Sofer, YD:68*; Noda B'Yehudah, *Mahadura Tinyana, YD:31*; *Mishneh Halachot* 10, no. 85, pp. 90-92 and *Teshuvot Vehanhagot* 4, *siman* 183, p. 174.

5. There is *chailev* on some of the organ meat, such as the white fat on the bottom of the liver.

6. The only other dietary prohibition that is as serious is consuming *chametz* on Pesach. Because of the severity of the prohibition, the Agur (Rabbi Yaakov Landau, fifteenth century; #1175) counsels to rule stringently on all questions regarding prohibited fats.

7. Jeremiah Joseph Berman, *Shebitah: A Study in the Cultural and Social Life of the Jewish People* (New York, 1941), 25, claims, I think erroneously, that even in the Talmudic period there was a practice among some Jews to sell the hindquarters to non-Jews.

8. A book on *nikkur* published in Krakow in 1577 states that every word was reviewed by Rema and includes many questions asked by the author directly to Rema.

9. Note that this statement is found in the 5752 edition; it is absent in the 5746 edition.

10. The hindquarter section can be divided in two: the flanks, loins, waist and kidneys, from which fat must be removed, and the thigh, which has no fat but from which the sciatic nerve must be extricated (*Torat Nikkur HaYerushalmi*, p. 18).

11. Sec. 2, chap. 7, par. 3. I thank Professor Howard Adelman for help in locating this quote.

12. *Sefer Hachezyonoat: Yomono Shel Rav Chaim Vital*, ed. Moshe M. Faienstein, 4:2 (5766), p. 134; 4:8, p.138; *Jewish Mystical Autobiographies, Book of Visions and Book of Secrets*, trans. and introd. Morris M. Faienstein, (New Jersey, 1999), 156, 162; *Sefer Torat Hagilgul, Sha'ar Shmini-Sha'ar Hagilgulim* 1 (5757), 50. Cf., *Sefer Yemoat Olam*, ed. Chayim Meir Arnstar (Jerusalem, 5760), 94 and *Meir Einei Hagolah*, no. 297, p. 73).

13. See Shnayer Z. Leiman, *Rabbi Jonathan Eibeschuetz and the Porger: A Study in Heresy, Haskalah, and Halakhah* (New York, 2004) for a fascinating tale regarding Rabbi Eibeschuetz and *nikkur*. Hear a lecture featuring this tale at <http://www.ou.org/audio/5764/mesorah64.htm>.

14. Not all butchers in the city

sold *treibered* hindquarters. The *Aruch Hashulchan* notes (*YD* 64:54) that in fact most places did not perform *nikkur* on the hindquarters and instead sold them to non-Jews. And in *YD* 65:7 he again notes that in his town there are those who did not perform *nikkur*.

15. *Shu"t Chatam Sofer*, *YD*:68.

16. Joseph Aron and Judy Arndt, *The Enduring Remnant: The First 150 Years of the Melbourne Hebrew Congregation 1841-1991* (Melbourne, 1992), 321.

17. This is a paraphrase of Rabbi Eliezar's statement in *Yerushalmi Terumot*, chap. 5. In a similar vein Rabbeinu Nissim, in his *Viduy Hagadol* before Yom Kippur, includes: "I have forbidden what You permit and permitted what You forbid," indicating that the two are equally wrong.

18. The following description is from Albert M. Hyamson, *The London Board for Shechita: 1804-1954* (London, 1954), 16, 32-33, 73. A slightly different history is presented by Rabbi Jeremy Conway, director of the London Beth Din Kashrut Division, "Why Rump is a Steak too Far," *The Jewish Chronicle*, 23 June 2000.

19. It indeed looks "butchered," and about 13 to 19 percent of the meat of the hindquarters is lost by porging. See Nachum Cohen Levin, *Gevul Rishonim* (5720/1960), 42-43, for a breakdown of what percentage of each section is removed.

20. See Dayan Grunfeld, *The Jewish Dietary Laws* 1 (1972), 67 and a letter by Alfred Magnus, president of the London Board for Shechita, in *The Jewish Chronicle*, 3 March 2000.

21. Details of the saga can be found in *The Jewish Chronicle*, 25 February, 3 March, 10 March, 9 June, 16 June, 23 June and 30 June 2000.

22. See *Torat Hanikkur HaYerushalmi*, (1943), 32-35.

23. See *Shu"t Divrei David* (35) that *nikkur* was practiced only on large animals. Yemenites and some Sephardim do perform *nikkur achoraim* on goats and sheep. Ironically, *Torat Nikkur HaYerushalmi*, 33, a strong

advocate of *nikkur*, rails against those who do *nikkur achoraim* on sheep and goats and calls it a great "stumbling block" that should be stopped. In the time of Rema *nikkur* was still practiced on sheep as evidenced by a comment in *Darkei Moshe* (*YD* 64) and one in Maharatz, *Seder Hilchot Nikkur* (30a) as well.

24. These customs were instituted by Rabbi Chizkiya DiSilva, author of the *Peri Chadash* (d. 1698) when he was a *rav* in Yerushalayim.

25. *Iggerot Rav Chaim Ozer* 1 (Bnei Brak, 5760), no. 489, pp. 513-515, no. 490, pp. 515-516 and *Shu"t Achiezer* 3:84 (Iyar 5698 [1938]).

26. In response to this initiative, Rabbi Ben Tzion Halberstam, the Bobover Rebbe, wrote a letter to Rabbi Chaim Ozer (reprinted in *Tzohar* [Tevet 5760], 7:397-398), where he conceded that although we can't ban the practice of *nikkur*, "those who are extra careful should avoid the hindquarters."

27. He notes that *nikkur* of the *chailev* around the four sections of the animal's stomach was not performed commercially in Yerushalayim because of the effort involved, rather Sephardic women did the *nikkur* themselves. It seems that it was an old custom for women to do *nikkur*—the Beit Yosef (*YD* 64) records a tradition regarding *nikkur* that he heard from "*nashim kesheiro*t from Spanish lineage." There are also many comments in Maharatz's *Seder Hilchot Nikkur* regarding his asking women about the practice.

28. Rabbi Dr. Moshe Tendler reports (telephone conversation with the author, 26 July 2005) that Rav Moshe would often comment when eating meat at the Tendler household on *yom tov* that it just wasn't the same as the tasty hindquarter meat they had in the old country.

29. I thank Rabbi Daniel Eidensohn for pointing out this source to me.

30. See Rambam, *Hilchot Korban Pesach*, 10:11 and Ra'avad and Kesef Mishnah there.

הִלְכוֹת מֵאֲכָלוֹת אֲסוּרוֹת

יש בכללן שמונה ועשרים מצוות, ארבע מצוות עשה וארבע ועשרים מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן: א) לבדק בסימני בהמה וחייה להבדיל בין טמאה לטהור. ב) לבדק בסימני העוף להבדיל בין טמאה לטהור. ג) לבדק בסימני חגבים להבדיל בין טמאה לטהור. ד) לבדק בסימני דגים להבדיל בין טמאה לטהור. ה) שלא לאכל בהמה וחייה טמאה. ו) שלא לאכל עוף טמאה. ז) שלא לאכל דגים טמאים. ח) שלא לאכל שרץ העוף. ט) שלא לאכל שרץ הארץ. י) שלא לאכל רמש הארץ. יא) שלא לאכל תולעת הפרות כשתצא לארץ. יב) שלא לאכל שרץ המים. יג) שלא לאכל נבלה. יד) שלא להנות בשור הנסקל. טו) שלא לאכל טהפה. יז) שלא לאכל אבר מן החי. יח) שלא לאכל חלב בהמה טהורה. יט) שלא לאכל גיד הנשה. כ) שלא לאכל בשר בחלב. כא) שלא לבשלו. כב) שלא לאכל לחם תבואה חדשה. כג) שלא לאכל קלי מן החדש. כד) שלא לאכל פרמל מן החדש. כה) שלא לאכל ערלה. כו) שלא לאכל פלאי הפרם. כז) שלא לאכל טבל. כח) שלא לשותות יין נסך.

ובאר מצוות אלו בפרקים אלו.

פֶּרֶק רֵאשׁוֹן

סימני הטהרה בבעלי חיים

הטמאה נולד, ונכרך אחר הטהרה.

ה בהמה טמאה שילדה כמין בהמה טהורה - אף על פי שהוא מפריס פרסה ומעלה גרה, והרי הוא כמין שור לכל דבר או כמין שיה, הרי זה אסור באכילה; שהגדל מן הטמא - טמא, והגדל מן הטהור - טהור. לפיכך, דג טמא הנמצא במעי דג טהור - אסור, ודג טהור הנמצא במעי דג טמא - מותר, לפי שאינו גדוליו אלא בלעו.

ו בהמה טהורה שילדה או שנמצא בה בריה שיש לה שני גבין ושתי שדרות - אסורה באכילה, וזו היא "השסועה" שנאמרה בתורה, שנאמר: "אך את זה לא תאכלו ממעלי הגרה וממפריסי הפרסה השסועה" (דברים יד, ט). כלומר, בריה שנולדה שסועה לשתי בהמות. ז וכן בהמה שנמצא בה דמות עוף - אף על פי שהוא עוף טהור, הרי זה אסור באכילה; לא התר מן הנמצא בבהמה אלא מה שיש לו פרסה.

ח אין לך בכל בהמה וחייה שבעולם שמתר באכילה חוץ מעשרת המינין המנויין בתורה: שלשה מיני בהמה, והן שור שיה נעו; ושבעת מיני חיה, "אזל וצבי ויחמור ואקו ודישון ותאו וזמר" (שם יד, ט), הן ומיניהן, כגון שור הפר והמריא, שהן ממין השור. וכל העשרה מינין ומיניהן - מעלי גרה ומפריסי פרסה; לפיכך, מי שהוא מפרכן - אינו צריך לבדק לא בפיה ולא ברגליו.

ט אף על פי שכלן מתרין באכילה, צריכין אנו להבדיל בין בהמה טהורה וחייה טהורה; שהחיה - חלבה מותר ודמה טעון פסוי, והבהמה הטהורה - חלבה בכרת ואין דמה טעון פסוי. י וסימני חיה מפי השמועה הן.

א מצוות עשה הן הסימנין שמבדילין בהן בין בהמה וחייה נדג ונדג ונדג שמותר לאכלן ובין שאין מותר לאכלן, שנאמר: "והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה ובין העוף הטמא לטהור" (ויקרא כ, כב). "ובין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל" (שם יא, מ).

ב סימני בהמה וחייה נתפרשו בתורה, והן שני סימנין: "מפרסת פרסה" ו"מעלת גרה" (שם יא, ג; דברים יד, ט) - עד שיהיו שניהן. וכל בהמה שהיא מעלת גרה - אין לה שנים בלחי העליון. וכל בהמה שהיא מעלת גרה הרי היא מפרסת פרסה, חוץ מן הגמל; וכל בהמה שהיא מפרסת פרסה הרי היא מעלת גרה, חוץ מן החזיר.

ג לפיכך, המוצא בהמה במדבר ואינו מכירה, ומצאה חתוכת הפרסות - בודק בפיה: אם אין לה שנים למעלה - בידוע שהיא טהורה, והוא שיפיר גמל. מצא בהמה שפיה חתוך - בודק בפרסותיה: אם היא שסועה - טהורה, והוא שיפיר חזיר.

מ מצא פיה חתוך ורגליה חתוכות - בודק בה אחר שישחטנה, ככנפי העקץ: אם מצא בשנה שם מהלך שתי וערב - טהורה; והוא שיפיר ערוד, שכן הוא בשור - מהלך שתי וערב.

ד בהמה טהורה שילדה כמין בהמה טמאה - אף על פי שאינו מפריס פרסה ולא מעלה גרה, אלא כמין סוס או חמור לכל דבר, הרי זה מותר באכילה. בפיה דברים אמורים? בשילדה בפניו. אבל אם הניח פרה מעברת בערדו, ובא ומצא כמין חזיר כרוך אחריה - אף על פי שהוא יונק ממנה, הרי זה ספק, ואסור באכילה, שמא מן

.....
ב בהמה. במי נוסף - חיה. וקי' משער שהנוסח שבפנים הוא מהדורא בתרא.

אם יש בו אחד משלשה סימנין אלו, הרי זה עוף טהור, ואלו הן: אצבע יתרה, או זפק, והיא המראה, או שהיה קרקקנו נקלף ביד.

יז לפי שאין בכל אלו המינין האסורין מין שאינו דורס ויש בו אחד משלשה סימנין אלו, חוץ מפרס ועזניה; ופרס ועזניה אינן מצויין בישוב אלא במדברות איי היים הרחוקות עד מאד, שהן סוף הישוב.

יח הנה הקרקקן נקלף בספין ואינו נקלף ביד, ואין בו סימן אחר - אף על פי שאינו דורס, הרי זה ספק; הנה חזק ודבק, והניחו בשמש ונתרפה, ונקלף ביד - הרי זה מותר.

יט אמרו הגאונים שמסכת בדיקה שאין מורין להתיר עוף הפא בסימן אחד, אלא אם פן היה אותו סימן שיקלף קרקקנו ביד; אבל אם אינו נקלף ביד - אף על פי שיש לו זפק או אצבע יתרה, מעולם לא התירוהו.

כ כל עוף שחולק את רגליו כשמותחין לו חוט, שמים לכאן ושמים לכאן, או שקולט מן האויר ואוכל באויר - הרי זה דורס, וטמא. וכל השוכן עם הטמאים ונדמה להן - הרי זה טמא.

כא מיני חגבים שהתירה תורה - שמונה. ואלו הן: (א) חגב, (ב) ומין חגב, והיא הדבנית; (ג) חרגול, (ד) ומין חרגול, והיא עצרוניא; (ה) ארבה, (ו) ומין ארבה, והיא צפרת כרמים; (ז) סלעס, (ח) ומין סלעס, והיא יוחנה ורושלמית.

כב מי שהוא בקי בהן ובשמותיהן - אוכל, והצייד נאמן עליהן, בעוף. ומי שאינו בקי בהן - בודק בסימנין. ושלשה סימנין יש בהן: כל שיש לו ארבע רגלים, וארבע כנפים שחופות רב ארך גופו ורב הקף גופו, ויש לו שני כרעים לנתר בהן - הרי זה מין טהור; ואף על פי שראשו ארך ויש לו זנב - אם היה שמו 'חגב', טהור.

כג מי שאין לו עכשו כנפים או כרעים או שאין לו כנפים החופות את רבו, ועתיד לגדל אותן אחר זמן כשיגדיל - הרי זה מותר מעתה.

כד ובדגים - שני סימנין: סנפיר וקשקשת. וסנפיר - הוא שפורת בו; וקשקשת - היא הדבוקה בכל גופו. וכל שיש לו קשקשת, יש לו סנפיר. אין לו עכשו וקשיגדיל יהיו לו, או שיש לו קשקשת כשהוא בים וקשיגדיל ישיר קשקשיו - הרי זה מותר. ומי שאין קשקשיו חופין את כלו - מותר; אפלו אין בו אלא סנפיר אחד וקשקשת אחת - הרי זה מותר.

כל מין שהוא מפרס פרסה ומעלה גרה ויש לו קרניים מפצלות כגון האיל - הרי זה טהור בנדאי; וכל שאין קרניו מפצלות - אם היו קרניו כרוכות כקרני השור ונדויקות כקרני העז, ויהיה הסדק מבלע בהן, ונדוירות כקרני העז, הרי זה טהור, עד שיהיו בקרניים שלשה סימנין אלו: כרוכות, ונדויקות, ונדוירות.

יא במה דברים אמורים? במין שאינו מפירו. אבל שבעת מיני חיה האמורין בתורה, אם היה מפיר אותן - אפלו לא מצא לו קרניים, הרי זה אוכל חלבו, וחזב לכסות דמו.

יב שור הבר - מין בהמה הוא. והקיש - אף על פי שאין לו אלא קרן אחת, הרי הוא חיה. וכל שישתפק לך אם הוא מין חיה או מין בהמה - חלבו אסור, ואין לוקין עליו, ומכסין את דמו.

יג פלאים הפא מן בהמה טהורה עם חיה טהורה, הוא הנקרא 'כוי': חלבו אסור, ואין לוקין עליו, ומכסין את דמו. ואין מין טמא מתעבר ממין טהור כלל.

יד סימני עוף טהור לא נתפרשו מן התורה, אלא מנה מינין טמאין בלבד, ושאר מיני העוף מותרין; והמינין האסורין - ארבעה ועשרים מין, ואלו הן: (א) נשר; (ב) פרס; (ג) עזניה; (ד) דאה, והיא ה"רעה" האמורה במשנה תורה (שם י"ג); (ה) איה, והיא ה"דעה" האמורה במשנה תורה (שם); (ו) מין האיה, שפן כתוב בה "למינה" (ויקרא י"א); - מקלל שהן שני מינין; (ז) עורב; (ח) ונרזיר, שפן נאמר בעורב "למינו" (שם י"א, י"ט; דברים י"ד); - להביא את הנרזיר; (ט) ועזנה; (י) ותחמס; (יא) ושחף; (יב) נגץ; (יג) ושורניקא, והוא מין הנגץ, שפן כתוב בו "למינהו" (ויקרא י"א, י"ט; דברים י"ד, ט"ז); (יד) נכוס; (טו) ושלך; (יו) ויגשוף; (יז) ותנשמת; (יח) וקאת; (יט) ורחם; (כ) ותסידה; (כא) והאנפה; (כב) ומין האנפה, שפן נאמר בה "למינה" (ויקרא י"א, י"ט; דברים י"ד, יח); (כג) והדוכיפת; (כד) והעטלף. הרי ארבעה ועשרים.

טו כל מי שהוא בקי במינין אלו ובשמותיהן - הרי זה אוכל כל עוף שאינו מהן, ואין צריך בדיקה. ועוף טהור נאכל במסכת, והוא שיהיה דבר פשוט באתו מקום שנה עוף טהור. ונאמן ציד לומר עוף זה התיר לי רבי הצייד, והוא שהחזק אותו ציד שהוא בקי במינין אלו ובשמותיהן.

טז מי שאינו מפיין ואינו יודע שמותיהן - בודק בסימנין אלו שנתנו חכמים: כל עוף שהוא דורס ואוכל, בידוע שהוא מאלו המינין, וטמא; ושאינו דורס ואוכל -

איסורי המינים הטמאים; השרצים

פרק שני

שסע שתי פרסות, מעלת גרה בבמה - אתה תאכלו

א מקלל שנאמר: "וכל בהמה מפרסת פרסה ושסעת

הרב ד"ר ארי זיבוטפסקי
ד"ר דניאל זיבוטפסקי

"קבל ניבי כמרבית תשורה"¹

דיון בכשרות האיל האדום

- א. מהו האיל האדום?
ב. מבט הלכתי
ג. הצורך במסורת
- ד. ניבים בלסת העליונה
ה. מה הם ה"ניבים" שבגמרא?
זיכום

א. מהו האיל האדום?

האיל האדום² הינו איל גדול, צבעו חום-אדמדם והוא אינו מנוקד. סביבתו הטבעית היא בחלקים של אירופה ואסיה - בעיקר בדרום סיביר, בהרי מרכז אסיה ובמזרח הרחוק, והוא מכונה 'האיל האציל'. הוא נמצא גם באזורים מסויימים בצפון אפריקה, וקרוב משפחתו נמצא בצפון אמריקה³. תפוצתו הדרומית ביותר היא באפריקה סמוך לקו רוחב 33° צפון, והצפונית בנורווגיה בקו רוחב 65° צפון. האילים גדלים עד לגובה של 1.2-1.5 מ', ומשקלם המקסימלי נע בין 100-220 ק"ג לזכרים ו-70-150 ק"ג לנקבות. לאילים הזכרים קרניים מסועפות, מעוגלות בחתך רוחבי. הקרניים גדלות באביב ובתחילת הקיץ (מחודש אפריל עד אמצע חודש יוני), ואז הן מוזנזות ע"י המעטפת הקטיפתית העשירה באספקת דם המאפשרת להם לגדול עד 2.5 ס"מ ביום, עד למשקל סופי של 20 קילוגרם. באמצע חודש יוני מתייבשת ונושרת המעטפת הקטיפתית, כהכנה לקראת קרבות הזכרים הנערכים בעונת הפוריות שבסוף הקיץ (בחודשים ספטמבר-אוקטובר). בסוף החורף (חודש מרץ) נושרות הקרניים כליל, וזמן קצר אח"כ מתחילות לצמוח קרניים חדשות. האילים שייכים לסדרת מכפילי הפרסה (Artiodactyla) שמאפייניה הם פרסות זוגיות בכל רגל ('שוסעי שסע פרסה'), ולתת-הסדרה Ruminantia שכוללת את כל מעלי הגרה; לכל בעלי החיים הכלולים בתת-סדרה זו ישנה קיבה המכילה ארבעה תאים (לעיתים נדירות - שלושה), המאפשרים עיכול צמחייה גסה. האיל האדום שייך למשפחת האילים (Cervidae), וכמוהם הוא חסר כיס מרה⁴.

1 תפילת נעילה של יו"כ, אמצע הקטע המתחיל "מרובים צרכי עמך".

2 Cervus elaphus; ראה תמונה בעמ' 17.

3 שם הוא נקרא אלק (elk), או ואפיטי (wapiti).

4 The Significance of the Gall Bladder. Philip D. McMaster, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 62, No. 3 (1923), pp. 185-189.

ב. מבט הלכתי

הסימנים לכשרות בהמה מוזכרים בתורה פעמיים, ובצורה מפורשת: "כל מפרסת פרסה ושסעת שסע פרסת מעלת גרה בבהמה אתה תאכלו" (ויקרא יא, ג); "וכל בהמה מפרסת פרסה ושסעת שסע שתי פרסות מעלת גרה בבהמה אתה תאכלו" (דברים יד, ו). המשנה לא ראתה צורך להרחיב את הנושא, וכתבה רק: "סימני בהמה וחיה נאמרו מן התורה" (חולין ג, ו), כלומר הסימנים ברורים כך שאין צורך בדיון נוסף בעניינם. נראה לעין כי האיל האדום מפריס פרסה, ולפי ההגדרות המדעיות הוא גם מעלה גרה, וגם זה נראה לעין - הלסת טוחנת רוב שעות היום ללא קשר להכנסת אוכל לפה; ניתן גם לראות את גוש הגרה עולה במעלה הגרון, ובנוסף יש לאיל ארבעה תאי קיבה⁵. למרות כל הנ"ל בשנים האחרונות עלתה לדיון כמה פעמים שאלת כשרותו למאכל של האיל האדום⁶. ישנן שתי נקודות עיקריות שהועלו בהקשר זה: הצורך במסורת שהוא נאכל כחיה כשרה - מסורת שכנראה אינה קיימת לגביו, ובעיקר קיומם של 'ניבים' בשני צידי לסתו העליונה.

ג. הצורך במסורת

בשולחן ערוך (יו"ד סי' עט סע' א) כתוב: "סימני בהמה וחיה נתפרשו בתורה, והם שני סימנים, מעלת גרה ופרסותיה סדוקות", ומכאן שכל הדרוש לכשרותה של בהמה הם הסימנים האלה; גם הפרי מגדים (שפתי דעת יו"ד סי' פ אות א), פתחי תשובה (שם ס"ק א) וכף החיים (שם ס"ק ה) קובעים זאת מפורשות. לעומת זאת בתורה פורטו

5 כל בהמה בעלת ארבעה תאי קיבה הינה מעלת גרה, ללא יוצא מן הכלל. יש הטוענים (הרב עמאר בתחומין כה עמ' 304) שההיפופוטם "שיש לו ארבע קיבות" איננו מעלה גרה; טענה זו שגויה במהותה, כי למעשה להיפופוטם יש קיבה בעלת שלושה תאים ולא ארבעה - parietal blind sac, the stomach (which can be considered simply connecting tissue) and the glandular stomach. ראה במאמר של E.T. Clemens, and G.M.O. Maloiy "The digestive physiology of three East African herbivores: the elephant, rhinoceros and hippopotamus", *Journal of Zoology*, 1982, Vol. 198, pp 141-156.

6 עיין בחיבורים: הראשל"צ הרב שלמה משה עמאר, "כשרותו של האיל האדום", תחומין כה (תשס"ה), עמ' 299-314; הראשל"צ הרב שלמה משה עמאר, "כשרות האיילים", מהדרין יח (תשס"ה) עמ' יז-מד; הרב שלום משאש, "דין האיילים אם הם כשרים לאכילה", אור תורה (סיון תשס"ג), חוברת י, סימן צה, עמ' תקנח-תקסא [=ספר בארה של מרים מאת הרב עמאר (תשס"ד) סימן י]; הרב ד"ר י"מ לוינגר, "על שיניים וניבים בבהמה ובחיה טהורים", תהודת כשרות (ניסן-אייר תשס"ד) גיליון 28-29, עמ' 21-29; הרב דוד טהרני, "בדין האיל האדמוני, אם מותר הוא באכילה", אור התורה (שבט תשס"ד) חוברת ה, עמ' רפא-רפט; הרב אליהו מלכה, "בדין האיילים אם מותרים ולא צריך בהם מסורת ומה דינם לגבי חלב וכיסוי הדם", מופיע בספר בארה של מרים הנ"ל סימן ט וסימן יב; ושם סימן יא וסימן יג נמצאות תגובות הרב עמאר לדברי הרב מלכה (יותר מרבע הספר בארה של מרים [סימנים

רק שמוותיהם של העופות האסורים, ולכן בהם ברור שיש צורך במסורת (שו"ע יו"ד סי' פב סע' ב).

הש"ך בהערתו על סימן פ בשולחן ערוך יורה דעה, שבו מבואר כיצד להבדיל בין בהמה לחיה (ס"ק א), מציג את הצורך במסורת גם בענין זה: "אם הם [הקרניים] מפוצלות כרוכות והדרות וחרוקות - עיין פירושם של דברים אלו בב"י. ולפי שאין לנו עתה אלא מה שקבלנו במסורת, וכדלקמן סי' פ"ב גבי סימני העוף, קיצרתי". מכאן לומדים שיש צורך במסורת כדי להבחין בין בהמה לחיה. לפי הסבר הפרי מגדים הצורך במסורת הוא כדי להתיר את החלב, ולא כדי להתיר את הבשר באכילה, כי הערת הש"ך

מופיעה בסימן פ הדין בהבחנה בין בהמה לחיה, ולא בסימן עט הדין בהבחנה בין בהמה טמאה ובהמה טהורה. אף על פי כן, החכמת אדם (סי' לו דין א) ובעקבותיו החזון איש (הלכות בהמה וחיה טהורה סימן יא במכתבים ד-ה)⁷ קבעו שיש צורך במסורת גם כדי להתיר בשר בהמה באכילה. הרב הראשי הרב יצחק הלוי הרצוג (שו"ת היכל יצחק יו"ד ח"א סי' כ קונטרס "פני שור") התנגד בתקיפות לאלו הטוענים שיש צורך במסורת בענין זה, וטען שמי שטוען כך עובר על איסור בל תוסיף. החזון איש בהגיבו על דברי הרב הרצוג⁸ הסביר, שאמנם בהתבסס על סימנים פסיים הזבו (zebu), הבהמה עליה נסב הוויכוח, מעיקר הדין הוא מין טהור לחלוטין, אולם מאז ימי הש"ך המנהג הוא שלא לקבל מינים חדשים ככשרים, ושגם ערוך השולחן מסכים עם עמדה זו. מסקנתו היא שעלינו לקבל את דעת הש"ך, החכמת אדם וערוך השולחן, "ואין לפרוץ גדר במנהגן של ישראל, ואין לנו שום הכרח לזה, ודי לנו בבקר וצאן שבמסורת".

ט-יד, עמודים קכב-רח] דן בנושא האיל האדום; הרב ירוחם פישל אדלר, ספר מסורת וסימני טהרה בבהמות וחיות, פרק נו. הרב שלמה עמאר, ויען שמואל, חלק שביעי תשס"ד, סימן ז, עמוד נט-פב. הנ"ל שם חלק תשיעי תשס"ה, סימן יד, עמוד קמב-קנט. הרב אליהו בנימין מאדאר, ויען שמואל חלק שמיני תשס"ה, סימן כה, עמ' שכז-שמו. הנ"ל שם חלק תשיעי תשס"ו, סימן נו, עמ' תשכג-תשמג. הרב דוד טהרני, ויען שמואל, חלק תשיעי, תשס"ו, סימן כז, עמ' תשלה-תשמו.

7 נמצאו גם במכתבי החזון איש כרך א מכתב צט וכרך ב מכתב פג.

8 ראה פאר הדור כרך ד עמ' 226-230.

כמה מרבני דורנו מחזקים עמדה זו של החזון איש. לדוגמא כותב הרב עמרם אדרעי (הכשרות כהלכה, תשנ"ז, כרך א עמוד כ): "...וכ"כ בכף החיים (סי' פ) ... שכל מה שכתב השו"ע בסימני הקרניים הוא לדינא דגמרא, אבל אנו אין לנו עתה אלא במסורת כמו לגבי סימני עופות". הציטוט מכף החיים הוא נכון - אך חלקי, כי כף החיים ממשך: "והא דצריך קבלה ומסורת היינו דווקא לענין תלב, אבל לענין בשר אין צריך בקיאות, דהא ניכר במעלה גרה ומפריס פרסה. וכ"כ הבי"צ בעמ"ז או' ג⁹, וכ"מ מדברי הש"ע שכתב ואם חסר א' מאלו הג' סימנים חלבה אסור, משמע אבל בשרה מותר". רוב הפוסקים התימנים, הספרדים, החסידיים ואחרים לא קבלו חומרא זו¹⁰, אך חלק מהפוסקים האשכנזים (בעיקר בני ליטא) קבלו את הדרישה למסורת כדי להתיר בהמה וחיה באכילה. בין המקילים נמצא גם הרב שמואל הלוי ואזנר¹¹, שכתב "פשוט דהוודאי של שאר מדינות להקל מכריע נגד ספק של ארץ ליטא, דחזרינן לגוף דין תורה שאין מקום כלל להחמיר בבהמות וחיות טהורות שסימניהם בדוקים וברורים גם בזמן הזה".

לסיכום, לפי רוב הדעות אין צורך במסורת, וניתן להתיר בהמה באכילה עפ"י סימנים.

ד. ניבים בלסת העליונה

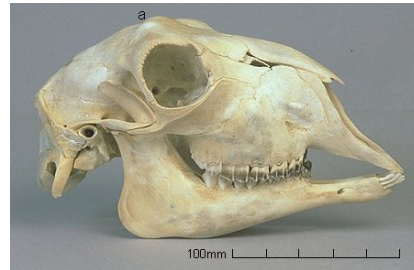
השיניים מחולקות ע"פ ההגדרה המדעית לקבוצות לפי מיקומן ותיפקודן, לפי הסדר מקידמת הפה פנימה (סדר רוסטראלי-קאודלי): חותכות, ניבים, טרום טוחנות וטוחנות. השיניים התחתונות שוכנות בלסת התחתונה, והשיניים העליונות שוכנות בחלק הקדמי בעצם השיניים החותכות (incisive bone) ומאחור בעצם הלסת העליונה (maxillary bone).

לרוב מעלי הגרה המבוגרים יש 32 שיניים. בקידמת הלסת התחתונה של מעלה הגרה ישנם ארבעה זוגות שיניים: שלושת הזוגות שבמרכז נחשבים לשיניים חותכות והזוג הקיצוני נחשב לניבים (בהתאמה לסדר בשאר בע"ח), וזאת למרות התאמה גסה של הזוג הקיצוני לשאר שלושת הזוגות ומיקומו כעוד זוג שיניים חותכות

- 9 הכוונה לספר בית יצחק לר' יצחק בן אליעזר ממונקאץ' ח"ב (קלוז' תרע"ד) על יו"ד סי' פ עמודי זהב אות ג, שכותב בפירושו בשם הש"ך [1] ש'האידינא אינו נאכל חלב אלא במסורת, דאין אנו בקיאים במובלע חרקייהו ושאר סימנים, מה שאין כן לענין אכילת בשר אין בקיאות להכיר מפרסת פרסה ומעלת גרה.
- 10 וראה מ"ש במאמר 'כשרות הג'ירף לאכילה - דו"ח ניתוח', תחומין כג עמ' 491-499. ועי' במאמרו של חמאמי 'הגיראף - כשרותו לאכילה' בתחומין כ עמ' 89-93; ובמאמר "Kashrut of Exotic Animals: The Buffalo" מאת A. Z. Zivotofsky שהתפרסם בחוברת *The Journal of Halacha and Contemporary Society* (RJJ), 38:117-128, Sukkot 5760 / Fall 1999.
- 11 הופיע לראשונה בקונטרס "כשרות הבייסאן" שנערך ע"י רבי יצחק שטיין בניו יורק (הודפס בשנית בשו"ת שבט הלוי, חלק י סימן קיד).

1. Os incisivum 2. Maxilla

תרשים 2: גולגולת של תיש

תרשים 3: גולגולת של אייל אדום

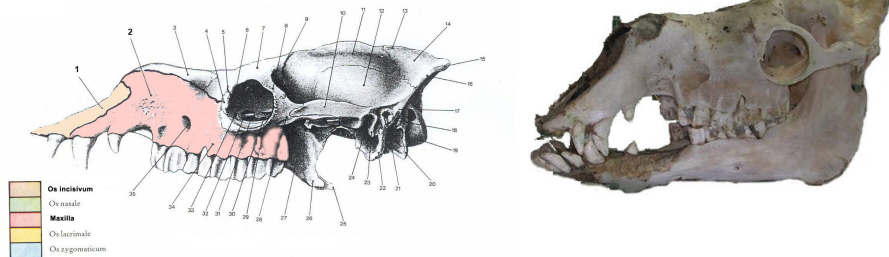
(incisorform). בהמשך הפה פנימה קיים מרווח ללא שיניים (diastema), ולאחריו בכל צד נמצאות שש שיני לחי, שלוש טוחנות קדמיות ושלוש טוחנות. בקשת העליונה השיניים החותכות מוחלפות בכרית דנטלית (עצם מכוסה בחניכיים עבים) השוכנת על עצם השיניים החותכות; ככלל אין למעלי הגרה שיניים חותכות עליונות (חוץ מיוצאים מהכלל, ראה להלן). בהמשך הפה פנימה בעצם הלסת העליונה ישנן שש שיניים בכל צד, מקבילות לאלה שבלסת התחתונה (mandible)¹².

בניגוד לשאר מעלי הגרה - לאיל האדום 34 שיניים: נוסף לשיני שאר מעלי הגרה צומחות אצלו בשני צידי הלסת העליונה 'ניבים', אחד בכל צד¹³; אך בניגוד לניבים של שאר בעלי החיים הם חלקים ומעוגלים ועם שורש שטחי (הניבים התחתונים שלו נראים כשיניים חותכות, כבשאר מעלי הגרה). הניבים העליונים בשיני החלב של הזכר מופיעים בין גיל חודשיים וחצי לארבעה חודשים, ובנקבה בין גיל חמישה לשישה חודשים.

מהו הקשר בין השיניים לסימני הכשרות? בתוספתא (חולין ג, ז) כתוב: "כל מעלת גרה אין לה שינים שלמעלה". התוספתא מציינת שלכל מעלי הגרה אין שיניים עליונות, ורומזת שכאשר יש לבעל החיים שיניים עליונות אזי מדובר בבהמה שאיננה מעלת גרה, ולפיכך לא תהיה כשרה. הגמרא בחולין נט, א דנה ב'סימן השיניים'. הדיון מתחיל בציטוט התוספתא ובנסיון להבין אותה כפשוטה: כאשר יש שיניים עליונות הבהמה אינה מעלה גרה. בהמשך מעלה הגמרא שאלה לגבי הגמל - הגמל

12 ראה תרשים 2 - גולגולת של תיש.

13 ראה תרשים 3 - גולגולת של אייל אדום. בנוסחאות השיניים מתוארות השיניים לפי צד אחד של הפה (מהמרכז אחורה), חותכות (I), ניבים (C) טוחנות קדמיות (PM) וטוחנות (M), תחתונות / עליונות. נוסחת השיניים של האיל האדום הבוגר היא: I 0/3 C 1/1 PM 3/3 M 3/3 X 2 = 34. נוסחת שיני החלב: i 0/3, c 1/1, pm 3/3, m 0/0. ראה, Leif Egil Loe, Erling L. Meisingset, Atle Mysterud, Rolf Langvatn and Nils C. Stenseth. J. Zool., Lond. (2004) 262, 83-89 2004. Phenotypic and environmental correlates of tooth eruption in red deer (*Cervus elaphus*).

תרשים 4: גולגולת של גמל בוגר, ותרשים של לסתו העליונה

הוא בעל שיניים קדמיות עליונות¹⁴, ואין ספק שהגמל מעלה גרה מפני שהתורה מגדירה אותו כזאה. הגמרא מוסיפה ושואלת "ועוד שינים מי כתיבי באורייתא?". כדי לענות על שתי שאלות אלו הופכת הגמרא את הבנת התוספתא: "אלא הכי קאמר, כל בהמה שאין לה שינים למעלה בידוע שהיא מעלת גרה".

מפרשי התוספתא מסבירים את התוספתא לפי הגמרא: אם אין לבהמה שיניים עליונות זו ראייה שהבהמה היא מעלת גרה. כך כתב בעל מנחת ביכורים: "בגמ' מהפכינן, כל שאין לה שינים בידוע שמעלה גרה", וכן בחסדי דוד: "דאיפכא קאמר, כל בהמה שאין לה שינים בידוע שמעלת גרה היא והיא טהורה"; אולם התוספתא לא כותבת מה קורה כאשר ישנן שיניים עליונות; לדעת מפרשים אלה 'סימן השיניים' הוא סימן חד כיווני, לא דו כיווני. הבנה חד כיוונית משמעותה שאם אין שיניים עליונות הבהמה טהורה, ואם יש שיניים עליונות - אין שום הוכחה לכשרות הבהמה; הבנה דו כיוונית משמעותה היא שאם אין שיניים עליונות הבהמה טהורה, ובנוסף כאשר יש שיניים עליונות הבהמה אינה טהורה.

רש"י (ד"ה אלא הכי קאמר) מפרש את הגמרא ש'סימן השיניים' חשוב רק כאשר יש ספק לגבי הבהמה אם היא מעלת גרה או לא. לדעת רש"י כשאין שיניים "בידוע שמעלת גרה, ואין אנו צריכין להמתין עד שנראה אם מעלה גרה היא". משמע מדברי רש"י שאם יש שיניים יש צורך לברר אם הבהמה מעלת גרה, ואם נראה שהיא אכן כך אז הבהמה כשרה. וכ"ה בפירוש המיוחס לרגמ"ה: "כל בהמה שאין לה שיניים למעלה אע"ג דאינו יודע אם מעלת גרה היא יכול לשוחטה, דודאי כיון דאין שינים למעלה בידוע דמעלת גרה", דהיינו שסימן השיניים תקף רק כאשר מתעורר ספק, אבל כאשר יודעים בוודאות שבהמה מעלת גרה - נוכחות שיניים לא מעלה ולא מורידה.

הגמרא ממשיכה בדיון בסימן השיניים: "דאמר רב חסדא, היה מהלך במדבר ומצא בהמה שפרסותיה חתוכות בודק בפיה: אם אין לה שינים למעלה בידוע שהיא טהורה, ואם לאו בידוע שהיא טמאה, ובלבד שיכיר גמל. גמל ניבי אית ליה! אלא

14 ראה תרשים 4. אמנם גם לגמל אין שיניים **חותכות** בלסת העליונה.

ובלבד שיכיר בן גמל". מהשורה בגמרא "ואם לאו בידוע שהיא טמאה" נראה שסימן השיניים הוא דו כיווני, וזהו ההיפך מפירושי רש"י ורבינו גרשם הנ"ל. ברור שלשיטתם הגמרא כאן דנה מקרה מיוחד, פרטני, אדם המהלך במדבר, שלגביו אם יש שיניים למעלה ולא ידוע דבר אחר על הבהמה עליו להתייחס לבהמה זו כבהמה טמאה (ר' להלן תרשים 5). לא ניתן להסיק מכאן שהסימן הוא דו כיווני ושהשיניים העליונות הן תמיד אבן בוחן למין טמא, אלא הגמרא מתייחסת למקרה יוצא דופן. הרמב"ם (הל' מאכלות אסורות פ"א ה"ב) כותב באופן דומה מאוד לתוספתא בה דנו: "וכל בהמה וחיה שהיא מעלת גרה אין לה שיניים בלחי העליון". הדברים תמוהים: הרמב"ם מעמיד בפנינו עובדה, אך הגמרא קבעה שלגמל יש ניבים בלחי העליון והוא מעלה גרה! בעיה נוספת היא שהרמב"ם נשמע חד כיווני, שאם הבהמה מעלת גרה אזי אין לה שיניים עליונות, כלומר כל בהמה שיש לה שיניים איננה מעלת גרה, ואולם יכולה להיות בהמה חסרת שיניים שאיננה מעלת גרה. בהלכה הבאה (ה"ג) הרמב"ם מביא את דעת רב חסדא "לפיכך המוצא בהמה במדבר ואינו מכירה, ומצאה חתוכת הפרסות, בודק בפיה, אם אין לה שיניים למעלה בידוע שהיא טהורה"; הלכה זו הינה חד כיוונית גם היא, אלא שכאן היא בכיוון הפוך מן ההלכה הקודמת. כך שבאופן עקיף שתי ההלכות אלו יחד מעניקות לנו כלל דו כיווני.

הרב קאפח מבהיר (בפירושו על הרמב"ם שם ס"ק ג) שישנם כתבי יד שחסרה בהם המילה "וחיה" בהלכה ב, וזו לדעתו הגירסה הנכונה, ולפי זה לדעת הרמב"ם 'סימן השיניים' הוא דו כיווני לבהמות, ולא שייך כלל אצל חיות. בגלל קרניו המפוצלות אין ספק שהאיל האדום הינו חיה (שולחן ערוך יו"ד סי' פ סע' א), ועל כן לשיטת הרמב"ם אין שום משמעות לשלילת סימן השיניים אצלו.

גם מפירוש הרב דוד עראמה על הרמב"ם שם מוכח שסימן השיניים לא שייך בחיות, ושנוכחות השיניים אינה סימן לטמאה. הרד"ע שואל מדוע לא לבדוק ישירות אם החיה מעלת גרה? תשובתו היא שאין די בסימן של מעלת גרה, ולדוגמא הוא מביא את הארנבת ואת השפן, "ומה שלא אמר בחלוקה ראשונה יבדוק בגרה והוא שיכיר ארנבת ושפן וגמל - משום דניחא ליה ביתר נקל בהכרת השיניים." בתשובתו הרד"ע אינו טוען שבדיקה אם החיה מעלת גרה אינה מספיקה בכדי לדעת אם הבהמה טהורה כשהרואה מכיר את הארנבת, השפן והגמל, ויש לזכור שאין להם שיניים; תשובתו היא ראייה שכשיש לחיה פרסות שסועות שאין לארנבת, השפן והגמל, וכשהחיה מעלה גרה, מספיקים סימנים אלה כדי לדעת שהבהמה טהורה למרות שיש לה שיניים למעלה.

הטור ולאחריו השולחן ערוך התייחסו לסימן השיניים בסוגיית הבהמה שאינה מוכרת רק באופן חד כיווני (יו"ד סי' עט סע' א): "וכל בהמה וחיה שאין לה שיניים בלחי העליון ולא ניבים... בידוע שהיא טהורה, והוא שיכיר בן גמל... ולפיכך המוצא במדבר בהמה ואינו מכירה ופרסותיה חתוכות... אם אין לה שיניים ולא ניבים למעלה בידוע שהיא טהורה, והוא שיכיר בן גמל".

על אף שלשו"ע היה ברור שסימן השיניים הוא חד כיווני, הפרי חדש ס"ק ג (הובא

בדרכי תשובה ס"ק ו) כתב: "ר"ל כי אין לך בטהורים שיהיה לו שיניים מלמעלה... וכל שיש לו שיניים מלמעלה בידוע שהיא טמאה", דהיינו שסימן השיניים הוא דו כיווני. וזו דעת הר"ן (כ, א בדפי הר"ף): "ואם לאו [שיש לו שיניים] בידוע שהיא טמאה שאינה מעלה גרה".

התייחסות לסימן השיניים באופן דו כיווני מביאה לסתירה בדברי חז"ל באשר לשני סימני הכשרות שניתנו על ידם - השיניים, בהם דנו עד כה, והקרניים. לפי השולחן ערוך (יו"ד סי' עט סע' א) אם ידוע שבהמה איננה חזיר די בסימן הפרסות השסועות כדי לדעת שהבהמה כשרה, ובנוסף אם יש לה קרניים זוהי הוכחה ברורה שהיא איננה חזיר (רמב"ם הל' מאכלות אסורות פ"א ה"י; וביאור הגר"א יו"ד סי' עט ס"ק ג). לפי סימן זה כל בהמה שמפריסה פרסה ובעלת קרניים - כמו האיל האדום - הינה כשרה. זוהי הלכה מפורשת בשולחן ערוך, ולא ניתן לסתור אותה ע"י הסקת מסקנות מדברים שאינם מופיעים בשו"ע. קרניים¹⁵ ופרסה שסועה אמורים להספיק, בלי להתחשב בקיום השיניים, כמו שכתוב בשולחן ערוך שם: "אם פרסותיה סדוקות בידוע שהיא טהורה, והוא שיכיר חזיר. יש לה קרניים יצאה מספק חזיר וטהורה", ולא הזהיר השו"ע שבנוסף יש לבדוק את השיניים.

כאמור הר"ן והפר"ח הגיעו למסקנה ש'סימן השיניים' הוא דו כיווני, אבל אין אחד שטען מפורשות שכאשר בהמה מעלת גרה, פרסותיה שסועות ובנוסף יש לה שיניים קדמיות בלסת העליונה - היא אינה כשרה. מכאן משמע שמקורות אלו נוקטים בשיטתו של רש"י, לפיה 'סימן השיניים' הוא משמעותי כאשר לא ידוע שהבהמה מעלת גרה. ניתן היה לטעון שמצב בו בהמה היא הן מעלת גרה והן בעלת שיניים קדמיות בלסת העליונה - הוא מצב בלתי אפשרי, משום ששיניים קדמיות עליונות הן סימן לבהמה שאינה מעלת גרה. אולם אף אחד לא טוען זאת מפורשות. ישנה דעת יחיד קרובה לדעה הנ"ל. כתב רבינו סעדיה גאון: "...הסימנים המורים על האסור וההיתר הם בגוף, לא בפעולות, לפי שהסימנים הקרובים נראים לעין תמיד, והסימנים שבפעולות אפשר לראותם ופעמים אי אפשר. וכבר ידענו שפרסה סדוקה והעלאת גרה שבכללו היעדר טוחנות בלחי העליון שניהם סימנים בגוף... צריך לפי היקש זה לקבוע סימני העוף בגופו, ואנו מוצאים שהסימנים שקבלו אבותינו הם בגוף העוף - אצבע יתירה וזפק וקרקבן והכשר היד לדריסה"¹⁶ רס"ג אומר שעלינו

15 יש הטוענים כי יש די בנוכחות קרניים כדי להתיר בהמה. המשנה (נידה פ"ו מ"ט [נא, ב]) מרמזת (לפי ערוך השולחן יו"ד סי' פ סע' ג) שכל החיות בעלות קרניים הינן כשרות, ואכן גם רש"י מפרש כך. אחרים לא מסכימים עם טענה זו, לדוגמה בתוספות (חולין נט, א ד"ה אילו הן מצטטות את הריב"ם שמסביר שקרניים מספיקות לקביעת כשרותה של בהמה ולא של חיה, בגלל שיש חיות לא כשרות עם קרניים. עיין גם ערוך השולחן או"ח סי' תקפו סע' ו וש"ך יו"ד סי' פ ס"ק ב. יש גם דעת יחיד (רבי יהושע מקוטנא בספרו יבין דעת) לפיה סימן הקרניים הינו דו כיווני, כלומר שהמין בו גם הזכר וגם הנקבה אינם בעלי קרניים איננו כשר.

16 הקטע לעיל הודפס במקור ממקטע מגניית קהיר (T-S Ar. 52.194 (formerly T-S 10. Ca. 1)

להסתכל בסימנים שבמבנה הפיסי ולא בסימני התנהגות, לכן כשהתורה דורשת שהסימן לבהמה כשרה יהיה שהיא מעלה גרה הפירוש הוא היעדר שיניים עליונות. מספר בעיות עולות מדבריו של רס"ג: הראשונה בנושא סוג השיניים - המקור נכתב בערבית ותורגם נכונה ל"טוחנות" (באנגלית "molar"), אולם על פי ההלכה מדובר בשיניים הקדמיות, הניבים או החותכות. בעיה שניה היא לגבי הגדרת העוף הדורס; קיימות לפחות עשר דעות בראשונים¹⁷ לגבי ההגדרה, ונראה שהסכמת הראשונים להגדרת הדורס היא לפי התנהגות ולא לפי מבנה פיסי. גם רש"י ורשב"ם מפרשים מעלה גרה בויקרא יא, ג באופן ברור כענין התנהגותי ולא פיסי, ההיפך מרב סעדיה גאון. אולם יתכן שהגדרתו של רס"ג בענין זה היתה כלי פולמוסי, כדרכו בעניינים שונים.

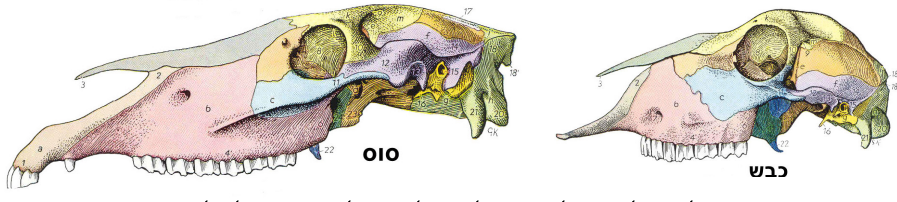
מה יכול להיות ההגיון לאסור בהמה על סמך 'סימן השיניים'? הגמרא כותבת (חולין נט, א): "ועוד, שיניים מי כתיבי באורייתא?". הגמרא אינה עונה שיש מסורת ב'סימן השיניים', וגם לא טוענת שזו הלכה למשה מסיני, וכתגובה לשאלה משנה הגמרא את הבנתה של התוספתא. לכן כנראה שסימני השיניים מבוססים על מידע עובדתי שהיה לחז"ל, אולם התבססות על מידע עובדתי-אמפירי אין בה די כדי לאסור את מה שהתירה התורה; רק גזירה מפורשת של חז"ל יש בכוחה לעשות כן, ואין בידינו שום מקור שמצביע על כך ש'סימן השיניים' הינו גזרה שמרחיבה את תחום החיות האסורות באכילה. היה ניתן לומר כרס"ג שסימן השיניים הוא-הוא כוונת התורה באומרה 'מעלת גרה', אך כידוע דעתו לא התקבלה להלכה.

ה. מה הם ה"ניבים" שבגמרא?

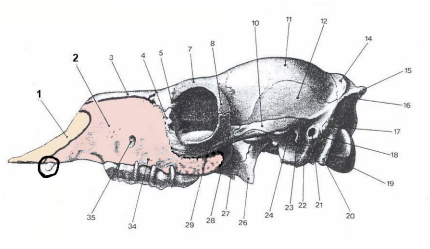
גם אם נרצה להחמיר ולחשוש לשיטה שהיא דעת מיעוט ושלא נתקבלה להלכה, הטוענת שסימן השיניים פועל בצורה דו כיוונית, האיל האדום עדיין יחשב מין טהור. מהו ניב שעליו דיברה הגמרא? בתחילה מצטטת הגמרא את רב חסדא האומר שאדם המוצא בהמה במדבר ופרסותיה חסרות, יכול המוצא לסמוך על סימן השיניים כל עוד הוא מכיר גמל. לאחר מכן שואלת הגמרא "גמל ניבי אית ליה!", כלומר יש לגמל שיניים קדמיות עליונות, ואין לטעות בו כמעלה גרה כשר. והגמרא עונה שרב חסדא התכוון ל"בן גמל".

הגמל נולד חסר שיניים. בגיל חודשיים צומחות לו שתי "שיני לחי" (pre-molars) עליונות ותחתונות, ושתי שיניים חותכות (incisors) תחתונות. הצורה בה מופיעות

עיי H. Hirschfeld, "The Arabic Portion of the Cairo Genizah at Cambridge (Fourteenth Century)", *JQR* o.s. 19 (1907):136-61 Article", הוא תורגם לעברית ע"י הרב יוסף קאפח והודפס בפירושי רבינו סעדיה גאון מהדורתו על ויקרא פרק יא הערה 4.
17 לסיכום חלוקת הדעות ראה במאמרי "Is turkey kosher?" בכתב העת *The Journal of Halacha and Contemporary Society*, spring 1998, 35:79-110.

תרשים 5: לסת עליונה של כבשה ולסת עליונה של סוס; שים לב לשיני החותכות

תרשים 6: לסת עליונה של גמל צעיר, ותמונה של פיו

תרשים 7: מימין - פה של גמל בן שנה, משמאל - פה של אייל אדום. המראה זהה: בלסת העליונה אין שיניים חותכות, אך קיים ניב אחד בכל צד.

תרשים 8: מימין - פה של גמל בוגר, ומשמאל - החלק הקדמי של לסתו העליונה

השיניים היא בדיוק כמו אצל מעלי גרה כשרים כגון בקר וצאן, אך עדיין ברור שזהו תינוק מכיוון שישנן עדיין רק שיניים בודדות בפיו (ר' לעיל תרשים 6). בגיל שלושה חודשים יש לגמל בלסת התחתונה בשני הצדדים שלוש שיניים חותכות, ניב (ניב במונחים של היום) ושתי "שיני לחי", ובלסת העליונה בשני הצדדים ניב ושתי "שיני לחי". מראה פיו הינו כשל מעלה גרה בוגר, כולל האיל האדום (ר' לעיל תרשים 7), וישנה אפשרות לטעות בו כבעל חיים כשר, ויתכן מאוד שזהו המקרה של רב חסדא. בגיל שישה חודשים חלק מהגמלים יצמיחו שן חותכת עליונה, כמו שיש לגמל בוגר; אחרים יצמיחו את השן החותכת העליונה כאשר יוצאות השיניים הקבועות בגילאי 5-7 שנים. השן החותכת העליונה היא הדבר המבחין בצורה ברורה את מערכת השיניים של הגמל מזו של מעלי גרה אחרים, וכן ממערכת השיניים של גמל צעיר (ר' לעיל תרשים 8). מנקודת מבטו של משקיף מקרי בפיו של גמל בוגר אפשר להתרשם מנוכחות בולטת של שיניים חותכות עליונות (וניב גדול מאוד), דבר שבולט באופן ברור משאר מעלי הגרה. מנקודת מבט אנטומית, לכל מעלי הגרה כולל האיל האדום אין שיניים עליונות בעצם השיניים החותכות (the incisive bone), העצם הקדמית ביותר בגולגולת. כל השיניים העליונות נמצאות בעצם הלסת העליונה (the maxillary bone). יוצא הדופן הוא הגמל הבוגר, לו יש שן חותכת עליונה בעצם השיניים החותכות, ה'ניב' בסיפורו של רב חסדא¹⁸.

הכלל הנלמד מהגמרא הוא שהשיניים העליונות של הגמל הבוגר הן הסימן המבדיל בין הטמא לטהור (מלבד בן גמל). 'ניבים' אלה של הגמל, השיניים החותכות, אינן קיימות באיל האדום. לאיל האדום בדיוק כמו לשאר מעלי הגרה אין שיניים חותכות עליונות, אם כי לו יש שני ניבים משני צידי הלסת העליונה מלפנים; אך לא לשיניים אלו התכוונה הגמרא.

סיכום

הסימנים להתיר אכילת בהמה או חיה הם העלאת גרה והפרסת פרסה שסועה. סימנים אלו בהירים, כפי שכותב הפרי מגדים (שפתי דעת יו"ד סי' פ"ס ק"א): "וודאי אין [צורך ב]בקיאות להכיר מפרסת פרסה ומעלת גרה". ברור לכל כי האיל האדום מפריס פרסה ומעלה גרה; לכן לדעתנו גם האיל כשר ללא פקפוק¹⁹, למרות שאין מסורת שאכלוהו בקהילות ישראל בעבר, ולמרות ששני ניבים צומחים בשני צידי לסתו העליונה.

18 Kohler-Rollefson, I., Mundy, P. and Mathias E, A field Manual of Camel Diseases. ITDG Publishing. 2000, London וראה <http://www.fao.org/docrep/t0690e/t0690e09.htm>

19 ב'סעודת מסורת' שנערכה בלוס אנג'לס בקיץ תשס"ז תחת השגחת ארגון הכשרות הגדול ה-OU בראשות הרב ישראל בלסקי והרב מנחם גנק שליט"א הגישו למשתתפים בשר של איל אדום אמריקאי (elk).